८

अनुमानखण्डः उपमानखण्डः च

प्रस्तावना

पूर्वपाठेषु प्रत्यक्षप्रमा प्रत्यक्षप्रमाणम् ज्ञानगतप्रत्यक्षत्वस्य प्रयोजकम् , विषयगतप्रत्यक्षत्वस्य प्रयोजकम्, प्रत्यक्षप्रमाप्रकाराः इति एते विषया आलोचिताः। व्यभिचारादर्शनेन सहचारदर्शनेन च दृष्टान्तेषु हेतुः साध्यव्याप्यः इति व्याप्तिनिश्चयः भवति। अयं निश्चयः बाहुल्येन प्रत्यक्षप्रमाणेन भवति। ततश्च क्वचित् पक्षे हेतुं दृष्ट्वा व्याप्तिसंस्काराद् अनुमितिः जायते। हेतोः प्रत्यक्षम् अनुमानस्य उपजीव्यम्। प्रत्यक्षात्मकस्य उपजीव्यस्य आदौ निरूपणं कृतम्। अनुमानद्वारा प्रपञ्चमिथ्यात्वं साधनीयम् अस्ति। अतः अत्र अनुमानं प्रतिपाद्यते। श्रुत्या प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वम् तु उक्तमेवास्ति तथापि केचित् आगमप्रामाण्यं नाङ्गीकुर्वन्ति। परन्तु अनुमानम् अभ्युपगच्छन्ति। तेषां कृते प्रपञ्चमिथ्यात्वं प्रतिपादनीयम् इति अत्र अनुमानोपन्यासः।

अनुमितिकरणम् अनुमानं स्वार्थपरार्थभेदेन द्विविधम्। प्रायः नैयायिकाः अनुमाने रताः। एवञ्च तेषां मतेन सह वेदान्तिनां विरोधः इति हेतोः द्वयोरपि अनुमानप्रक्रियाज्ञानम् इष्टम्। अतः अत्र पाठे प्रथमम् न्यायसम्मतः स्वार्थानुमानक्रमः प्रदर्शितः। ततः परं वेदान्तसम्मतः अनुमानक्रमः प्रतिपादितः।

अनुमितिकरणम् अनुमानं तदैव ज्ञातुं शक्यं यदि अनुमितिज्ञानं स्यात्। अतः आदौ कानुमितिः इति विषयः प्रतिपादयिष्यते। ततश्च परार्थानुमानं प्रदर्शयिष्यते। अनुमानस्य हृदयं हि व्याप्तिः। अतः व्याप्तिविषयः सविस्तरं प्रतिपादयिष्यते। ततश्च सद्धेतून् उक्त्वा जगन्मिथ्यात्वं प्रतिपादयिष्यते। तत्रापि मिथ्यात्वस्य लक्षणं विना जगन्मिथ्यात्वम् बोद्धुं न शक्यते इति हेतोः मिथ्यात्वलक्षणमपि परिष्कृतम्।

अनुमानोत्तरम् उपमानप्रमाणम् अस्मिन्नेव पाठे प्रतिपादितम्। सादृश्यज्ञानं विना उपमानप्रमाणम् सम्यग् न ज्ञायते इति तत्र आदौ सादृश्यं प्रतिपादितम् अस्ति।

उद्देश्यानि

अस्य पाठस्य अध्येता -

- न्यायसम्मतम् अनुमानक्रमं ज्ञास्यति।
- वेदान्तसम्मतम् अनुमानक्रमं ज्ञात्वा अनुमानं कर्तुं समर्थो भवेत्।
- द्वयोः दर्शनयोः मते भेदम् अवगच्छेत्।

टिप्पणी

- स्वार्थानुमानं परार्थानुमानं च ज्ञास्यति।
- व्याप्तिं जानीयात्।
- सद्धेतूम् अवगच्छेत्।
- मिथ्यात्वलक्षणं ज्ञात्वा जगन्मिथ्यात्वं कथमिति जानीयात्।
- सादृश्यं ज्ञात्वा उपमानम् अवगच्छेत्।

८.१) स्वार्थानुमानम्

अनुमितिकरणम् अनुमानम्। अनुमितिश्च व्याप्तिज्ञानत्वेन व्याप्तिज्ञानजन्या। स्वार्थानुमानपरार्थानुमानभेदेन अनुमानं द्विविधम्। तत्रादौ स्वार्थानुमानं किमिति उपस्थाप्यते। अनुमानक्रमविषये नैयायिकवेदान्तिनोः मतभेदाः सन्ति। तत्रादौ नैयायिकसम्मतः अनुमानक्रमः प्रदर्श्यते।

न्यायसम्मतः स्वार्थानुमानक्रमः

स्वस्य अनुमातुः अर्थः प्रयोजनं साध्यसंशयनिवृत्तिरूपः यस्मात् तत् स्वार्थानुमानम्। तस्य क्रमः स्वार्थानुमानक्रमः।

लोके व्यवहारकाले यत्र यत्र धूमः तत्र तत्र वह्निः इति सहचारदर्शनम्, एवञ्च व्यभिचारस्य अदर्शनं भवति तदा धूमः वह्निव्याप्यः इति व्याप्तिविषयकं प्रत्यक्षं ज्ञानं जायते। धूमः अत्र व्याप्यः, वह्निः व्यापकः, वह्निव्याप्तिः धूमे। एवञ्च धूमः लिङ्गं हेतुर्वा उच्यते। व्याप्तिज्ञाने अस्मिन् लिङ्गं विषयः अस्ति। अतः इदं ज्ञानं प्रथमलिङ्गपरामर्शः इत्यपि कथ्यते।

यस्य जनस्य धूमः वह्निव्याप्यः इति अनुभवः अस्ति स कदाचित् पर्वतसमीपं गच्छति। तदा पर्वते अविच्छिन्नां धूमरेखां पश्यति। तद् धूमवान् पर्वतः इति ज्ञानम्। इदमेव पक्षधर्मताज्ञानम्। इदं ज्ञानं द्वितीयलिङ्गपरामर्शः कथ्यते। तत्र पर्वतस्य दृश्यभागे क्वापि वह्निं न पश्यति। तदा तस्य संशयः उदेति यत् पर्वतः वह्निमान् न वा इति। अर्थात् पर्वते वह्निसन्देहः जायते। अतः पर्वतः पक्षः इति कथ्यते। धूमदर्शनेन तस्य स्मृतिः जायते यत् यत्र यत्र धूमः तत्र तत्र वह्निः इति अर्थात् धूमः वह्निव्याप्यः इति। इयं व्याप्तिस्मृतिः कथ्यते। ततः च योऽयं वह्निव्याप्यः धूमः, तादृशधूमवान् पर्वतः अर्थात् वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतः इति ज्ञानं जायते। इदं ज्ञानमेव परामर्शः कथ्यते। अयं परामर्शः तृतीयः लिङ्गपरामर्शः कथ्यते। ततः पर्वतो वह्निमान् इति ज्ञानम् जायते। इदं ज्ञानम् अनुमितिः कथ्यते।

पर्वतो वह्निमान् धूमात् इति वाक्यात् पर्वतो वह्निमान् इति अनुमितिः जायते। अनुमितौ पर्वतम् उद्दिश्य वह्निः विधीयते। अतः पर्वतः उद्देश्यः, वह्निः विधेयः। अनुमित्युद्देश्यः पक्षः। अनुमितिविधेयः साध्यः। धूमः लिङ्गं हेतुः वा।

पर्वतो वह्निमान् धूमात् यथा महानसम् इत्यनुमानप्रयोगस्थले पर्वतः पक्षः, वह्निः साध्यः, धूमो हेतुः, महानसं च दृष्टान्तो वर्तते। **तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वं व्यापारलक्षणम्**। तत्पदेन अत्र व्याप्तिज्ञानं ग्राह्यम्। एवम् अत्र व्याप्तिज्ञानजन्यः परामर्शः, परामर्शजन्या च अनुमितिः अस्ति। एवम् व्याप्तिज्ञानजन्यत्वं व्याप्तिज्ञानजन्यानुमितिजनकत्वं च परामर्शे। अतः परामर्शो व्यापारो भवति। व्याप्तिज्ञानं

च असाधारणं कारणम्। अतः व्यापारवद् असाधारणं कारणं यद् व्याप्तिज्ञानं तद् अनुमितिं प्रति करणं भवति। इत्थम् व्याप्तिज्ञानं अनुमितिकरणम् अनुमानम्। अनुमितेः करणमेव अनुमानप्रमाणमिति अभिधीयते। अत एव व्याप्तिज्ञानमेव अनुमानप्रमाणमिति। इदं न्यायमतेन स्वार्थानुमानम्।

येन क्रमेण अनुमितिः जायते स क्रमः अधः संक्षेपेण प्रकटितः अस्ति।

१. साहचर्यानुभवः	→ यत्र यत्र हेतुः तत्र तत्र साध्यम्।	यत्र यत्र धूमः तत्र तत्र वह्निः।
२. व्याप्तेरनुभवः	→ साध्यव्याप्यो हेतुः।	वह्निव्याप्यो धूमः।
३. पक्षधर्मताज्ञानम्	→ हेतुमान् पक्षः।	धूमवान् पर्वतः।
४. व्याप्तिस्मरणम्	→ साध्यव्याप्यो हेतुः।	वह्निव्याप्यो धूमः।
५. परामर्शः	→ साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्षः।	वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतः।
६. अनुमितिः	→ पक्षः साध्यवान्।	पर्वतो वह्निमान्।

वेदान्तसम्मतः स्वार्थानुमानक्रमः

जगति यत्र यत्र धूमः तत्र तत्र वह्निः इति सहचारदर्शनम्, एवञ्च यत्र यत्र वह्न्यभावः तत्र तत्र धूमाभावः इति व्यतिरेकसहचारस्य दर्शनं भवति तदा धूमः वह्निव्याप्यः इति व्याप्तिविषयकः प्रत्यक्षः अनुभवः जायते। अयं व्याप्तेः अनुभवः, अयमेव व्याप्तिज्ञानमिति नाम्ना प्रसिद्धः। अयं प्रथमलिङ्गपरामर्शः कथ्यते।

धूमः वह्निव्याप्यः इति व्याप्त्यनुभववान् जनः कदाचित् पर्वतादिसमीपं गच्छति। तत्र धूमवान् पर्वतः इति धूमज्ञानं तस्य भवति। इदं पक्षधर्मताज्ञानम्। अनुमितिं प्रति इदं ज्ञानमपि एकं कारणम्। इदं ज्ञानं द्वितीयलिङ्गपरामर्शः कथ्यते। तत्र पर्वतस्य दृश्यभागे क्वापि वह्निं न अपश्यन् संशेते यत् पर्वतः वह्निमान् न वा इति। अर्थात् पर्वते वह्निसन्देहः जायते। अतः पर्वतः पक्षः इति कथ्यते। धूमदर्शनेन तस्य व्याप्तिसंस्कारः उद्बुद्धो भवति। ततः पर्वतो वह्निमान् इति पर्वते वह्निनिश्चयः जायते। इदं ज्ञानम् अनुमितिः कथ्यते।

पर्वतो वह्निमान् धूमात् यथा महानसम् इत्यनुमानप्रयोगस्थलम्। अत्र व्याप्त्यनुभवजन्यः व्याप्तिसंस्कारः उद्बुद्धः सन् अनुमितिं जनयति। एवम् व्याप्तिज्ञानजन्यत्वं व्याप्तिज्ञानजन्यानुमितिजनकत्वं च उद्बुद्धे व्याप्तिसंस्कारे। अतः उद्बुद्धः व्याप्तिसंस्कारः व्यापारो भवति। व्याप्तिज्ञानं च असाधारणं कारणम्। अतः व्यापारवद् असाधारणं कारणं यद् व्याप्तिज्ञानं तद् अनुमितिं प्रति करणं भवति। इत्थम् व्याप्तिज्ञानं अनुमितिकरणम् अनुमानम्। अनुमितेः करणमेव अनुमानप्रमाणमिति अभिधीयते। अत एव व्याप्तिज्ञानमेव अनुमानप्रमाणमिति। इदं वेदान्तमतेन स्वार्थानुमानम्।

न्यायमते पक्षधर्मताज्ञानेन व्याप्तिस्मृतिः भवति। ततः साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्षः इति परामर्शः जायते। ततः अनुमितिः जायते।

वेदान्तमते पक्षधर्मताज्ञानेन व्याप्तिसंस्कारः उद्बोधति। ततः अनुमितिः जायते। व्याप्तिस्मृतिः, साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्षः एवंरूपः परामर्शः इति एतद्वयं नैव जायते।

वेदान्तमते येन क्रमेण स्वार्था अनुमितिः जायते स क्रमः अधः संक्षेपेण प्रकटितः अस्ति।

१. साहचर्यानुभवः → यत्र यत्र हेतुः तत्र तत्र साध्यम्। यत्र यत्र धूमः तत्र तत्र वह्निः।

२. व्याप्तेरनुभवः → साध्यव्याप्यो हेतुः। वह्निव्याप्यो धूमः।

३. पक्षधर्मताज्ञानम् → हेतुमान् पक्षः। धूमवान् पर्वतः।

४. अनुमितिः → पक्षः साध्यवान्। पर्वतो वह्निमान्।

पाठगतप्रश्नाः -१

१. कानुमितिः।

२. अनुमानभेदान् लिखत।

३. न्यायमते पर्वतो वह्निमान् धूमात् इत्यत्र अनुमित्याकारः कः।

४. प्रथमलिङ्गपरामर्शः कः।

५. कः द्वितीयलिङ्गपरामर्शः।

६. अनुमितिजनने व्याप्तिज्ञानस्य कः व्यापारः।

८.२) अनुमितिः

अनुमितिकरणम् हि अनुमानम्। यावद् अनुमितिः का इति न ज्ञायते तावत् अनुमानं किमिति बोद्धुं न शक्यते। अतः अनुमितिः का इति प्रतिपाद्यते।

व्याप्तिज्ञानत्वेन व्याप्तिज्ञानजन्या हि अनुमितिः इति उक्तमेव।

तद्यथा चैत्रः देवदत्तस्य पुत्रः। चैत्रः गुरुकुलस्य छात्रः। चैत्रः मगधस्य नागरिकः। एवं चैत्रे चैत्रत्वं पुत्रत्वं छात्रत्वं नागरिकत्वं चेति विविधाः धर्माः सन्ति। परन्तु चैत्रे छात्रत्ववशादेव स गुरुकुले पठितुं शक्नोति, न तु देवदत्तपुत्रत्ववशाद्। चैत्रे मागधत्वम् अस्ति। अतः एव स मगधदेशे उषितुं शक्नोति, व्यवहर्तुं शक्नोति, न तु छात्रत्वकारणेन। एवं एकोऽपि चैत्रः तस्य तत्तद्धर्मवशाद् तत्तत्करणे समर्थो भवति।

व्याप्तिज्ञानं विभिन्नधर्मवशाद् विभिन्नकार्याणि जनयति। तत्र व्याप्तिज्ञानत्वधर्मवशात् व्याप्तिज्ञानम् अनुमितिं जनयति। इदमेव अधः सविस्तरम् उपन्यस्यते।

व्याप्तिज्ञानाद् व्याप्तिज्ञानानुव्यवसायः व्याप्तिविषयकस्मृतिः व्याप्तिज्ञानध्वंसः अनुमितिः चेति जायन्ते। एवं चत्वारि कार्याणि प्रति व्याप्तिज्ञानमेकमेव कारणमस्ति। व्याप्तिज्ञानं जनकम् , अनुव्यवसायादिकम् च जन्यमस्ति। व्याप्तिज्ञाने जनकता, अनुव्यवसायादिषु च जन्यतास्ति। यदि जनकं

भिन्नं भिन्नं भवति तदा जनकतापि भिन्ना भिन्ना भवति। परन्तु व्याप्तिज्ञानमेकमेव जनकम्। अतः व्याप्तिज्ञाने एका एव जनकता। यदि जन्यं विभिन्नं भवति तर्हि जन्यतापि विभिन्ना भवति। अनुव्यवसायः स्मृतिः ध्वंसः अनुमितिः इति चत्वारि कार्याणि जन्यानि। अतः तेषु विद्यमाना जन्यता भिन्ना, न तु एका एव। एवञ्च व्याप्तिज्ञाने जनकता अस्ति, अतः व्याप्तिज्ञानानुव्यवसाये, व्याप्तिस्मृतौ, व्याप्तिज्ञानध्वंसे, अनुमितौ च जन्यता अस्ति। अतः जनकता जन्यताया निरूपिका अस्ति। व्याप्तिज्ञाननिष्ठा या जनकता तन्निरूपिता जन्यता अनुव्यवसाये स्मृतौ ध्वंसे अनुमितौ चास्ति। अतः व्याप्तिज्ञाननिष्ठ-जनकता-निरूपित-जन्यतावान् अनुव्यवसायः। व्याप्तिज्ञाननिष्ठ-जनकता-निरूपित-जन्यतावती स्मृतिः। व्याप्तिज्ञाननिष्ठ-जनकता-निरूपित-जन्यतावान् ध्वंसः। व्याप्तिज्ञाननिष्ठ-जनकता-निरूपित-जन्यतावती अनुमितिः।

व्याप्तिज्ञानम् तु अनुभवः। प्रथमानुभवः व्यवसायः कथ्यते। व्याप्तिज्ञानवानहम् इति व्याप्तिज्ञानविषयकः अनुव्यवसायः जायते। तस्मिन् अनुव्यसाये व्याप्तिज्ञानं विषयः भवति। व्याप्तिज्ञानं विषयः अस्ति, अतः एव अनुव्यवसायः जायते। अर्थात् व्याप्तिज्ञानं विषयत्वेन अनुव्यवसायं प्रति जनकं भवति।

व्याप्तिज्ञानम् अनुभवः। तस्मिन् विषयः व्याप्तिः अस्ति। यदा व्याप्तिस्मृतिः भवति तदा स्मृतेः विषयः अपि व्याप्तिः। अनुभवस्य यो विषयः स एव स्मृतेरपि विषयः। यदि अनुभवस्य विषयः स्मृतिविषयाद् भिन्नः तर्हि तां स्मृतिं प्रति सः अनुभवः कारणं न भवति। यदि घटानुभवः न स्यात् तर्हि घटस्मृतिः न स्यात्। व्याप्तिस्मृतेः यो विषयः स एव व्याप्तिज्ञानात्मकस्य अनुभवस्यापि विषयः अस्ति। अतः व्याप्तिज्ञानात्मकः अनुभवः स्मृतिं प्रति जनकः भवति। एवं व्याप्तिज्ञानम् व्याप्तिविषयकानुभवत्वेन रूपेण व्याप्तिस्मृतिं प्रति जनकम् भवति।

व्याप्तिज्ञानं व्याप्तिज्ञानत्वेन अनुमितिं प्रति कारणं भवति। व्याप्तिज्ञानध्वंसं प्रति व्याप्तिज्ञानं प्रतियोगित्वेन रूपेण कारणं भवति। अर्थात् व्याप्तिज्ञानं प्रतियोगि अस्ति, अत एव तस्य ध्वंसो भवति। ध्वसं प्रति प्रतियोगिनः कारणता इति हि नियमः।

येन रूपेण व्याप्तिज्ञानं जनकं तेन रूपेण व्याप्तिज्ञाननिष्ठजनकतायाः अवच्छेदकं व्यावर्तकं भेदकं वा भवति। अत एव व्याप्तिज्ञाननिष्ठजनकतायाः अवच्छेदकाः चत्वारः धर्माः। जनकता च चतुर्भिः धर्मैः अवच्छिन्ना। एवं व्याप्तिज्ञाने विषयत्वावच्छिन्ना जनकता, अनुभवत्वावच्छिन्ना जनकता, व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्ना जनकता, प्रतियोगित्वाच्छिन्ना जनकता इति चतस्रः जनकताः सन्ति। तादृशजनकताचतुष्टयनिरूपिताः जन्यताः अपि चतस्रः भवन्ति। ताः हि विषयत्वावच्छिन्न-जनकता-निरूपिता जन्यता। अनुभवत्वावच्छिन्न-जनकता-निरूपिता जन्यता। व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्न-जनकता-निरूपिता जन्यता। प्रतियोगित्वावच्छिन्न-जनकता-निरूपिता जन्यता चेति।

व्याप्तिज्ञानजन्यानुव्यवसायनिष्ठजन्यतां प्रति व्याप्तिज्ञाननिष्ठविषयत्वावच्छिन्न-जनकता प्रयोजिका भवति।

व्याप्तिज्ञानजन्या या व्याप्तिस्मृतिः तन्निष्ठजन्यतां प्रति व्याप्तिज्ञाननिष्ठानुभवत्वावच्छिन्न-जनकता प्रयोजिका भवति।

व्याप्तिज्ञानजन्यानुमितिनिष्ठजन्यतां प्रति व्याप्तिज्ञाननिष्ठा व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्न-जनकता प्रयोजिका भवति।

व्याप्तिज्ञानजन्यध्वंसनिष्ठजन्यतां प्रति व्याप्तिज्ञाननिष्ठप्रतियोगित्वावच्छिन्न-जनकता प्रयोजिका भवति।

इत्थं व्याप्तिज्ञानजन्या या व्याप्तिस्मृतिः, तन्निष्ठजन्यतां प्रति केवलं व्याप्तिज्ञाननिष्ठा अनुभवत्वावच्छिन्ना जनकता एव प्रयोजिका। अत एव अनुभवत्वाच्छिन्नजनकतानिरूपिता जन्यता केवलम् व्याप्तिस्मृतौ एव वर्तते, नानुव्यवसाये, नानुमितौ, न वा ध्वंसे।

तथैव व्याप्तिज्ञानजन्या या अनुमितिः, तन्निष्ठजन्यतां प्रति केवलं व्याप्तिज्ञाननिष्ठा व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्ना जनकता एव प्रयोजिका। अत एव व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपिता जन्यता केवलम् अनुमितौ एव वर्तते, नानुव्यवसाये, न स्मृतौ, नापि ध्वंसे।

यत् कार्यं प्रति यद् वस्तु येन रूपेण अर्थात् येन धर्मेण विशिष्टं सत् जनकं भवति, तद्वस्तुनिष्ठा तद्धर्मावच्छिन्ना या जनकता तन्निरूपिता जन्यता तस्मिन् कार्ये एव तिष्ठतीति नियमः।

समन्वयः- अनुमितिं प्रति व्याप्तिज्ञानं व्याप्तिज्ञानत्वेन रूपेण, अर्थाद् व्याप्तिज्ञानत्वविशिष्टं सत् जनकं भवति। व्याप्तिज्ञाननिष्ठा व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्ना या जनकता तन्निरूपिता जन्यता अनुमितौ एव तिष्ठति, अन्यत्र नैव तिष्ठतीति

अत एव व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन-जनकतानिरूपित-जन्यतावद् ज्ञानम् अनुमितिः। एवञ्च **व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन-जनकतानिरूपित-जन्यतावज्ज्ञानत्वं हि अनुमितेः लक्षणम्।**

अनुमितिलक्षणस्य दलकृत्यम्

प्रोक्तस्य लक्षणस्य दलकृत्यमधस्तात् प्रस्तूयते।

यदि **ज्ञानत्वम्** इति एतावन्मात्रम् अनुमितिलक्षणं चेद् ब्रह्मणि अतिव्याप्तिः, ब्रह्मणि ज्ञानत्वात्। सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म इति हि श्रुतिः। तद्वारणाय **जन्यतावज्ज्ञानत्वम्** इति एतावद् अनुमितिलक्षणं क्रियते। तेन नातिव्याप्तिः। ज्ञानस्वरूपं ब्रह्म जन्यं नास्ति। अतः तन्निष्ठं ज्ञानत्वं न जन्यतावज्ज्ञानत्वम्। अतो नातिव्याप्तिः।

यदि जन्यतावज्ज्ञानत्वम् इति एतावन्मात्रं लक्षणं क्रियते तर्हि जन्यप्रत्यक्षज्ञाने अतिव्याप्तिः। तस्यापि जन्यतावज्ज्ञानत्वात्। तद्वारणाय **व्याप्तिज्ञाननिष्ठजनकतानिरूपित-जन्यतावज्ज्ञानत्वम्** इति अनुमितिलक्षणं कर्तव्यम्। यद्यपि जन्यप्रत्यक्षज्ञाने जन्यतावज्ज्ञानत्वमस्ति, तथापि तत्तु इन्द्रियनिष्ठजनकतानिरूपित-जन्यतावज्ज्ञानत्वम् अस्ति, न तु व्याप्तिज्ञाननिष्ठजनकतानिरूपित-जन्यतावज्ज्ञानत्वम्। अतो नातिव्याप्तिः।

व्याप्तिज्ञाननिष्ठजनकतानिरूपित-जन्यतावज्ज्ञानत्वम् इति अनुमितिलक्षणं क्रियते चेत् अनुव्यवसाये व्याप्तिस्मृतौ चातिव्याप्तिः। अनुव्यवसायः व्याप्तिस्मृतिश्च व्याप्तिज्ञानात् जायेते। अतः तयोः व्याप्तिज्ञाननिष्ठजनकतानिरूपित-जन्यतावज्ज्ञानत्वम् अस्ति। अतः अतिव्याप्तिः। तद्वारणाय **व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन-जनकतानिरूपित-जन्यतावज्ज्ञानत्वम्** अनुमितेः लक्षणम् कर्तव्यम्। तेन नातिव्याप्तिः। तथाहि अनुमितिं प्रति व्याप्तिज्ञानं व्याप्तिज्ञानत्वेन रूपेण, व्याप्तिज्ञानत्वविशिष्टं सत् जनकं भवति। व्याप्तिज्ञाननिष्ठा व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्ना या जनकता तन्निरूपिता जन्यता अनुमितौ एव तिष्ठति, न तु अनुव्यवसाये, नापि व्याप्तिस्मृतौ वा। अतो व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन-जनकतानिरूपित-जन्यतावज्ज्ञानत्वस्य अनुव्यवसाये, व्याप्तिस्मृतौ चाभावान्नातिव्याप्तिः।

पाठगतप्रश्नाः -२

७. स्वध्वंसं प्रति व्याप्तिज्ञानं केन रूपेण कारणं भवति।

८. अनुमितिं प्रति व्याप्तिज्ञानं केन रूपेण कारणं भवति।

९. व्याप्तिस्मृतिं प्रति व्याप्तिज्ञानं केन रूपेण कारणं भवति।

१०. व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिना व्याप्तिज्ञाननिष्ठा या जनकता तन्निरूपिता जन्यता कस्मिन्।

११. अनुमितेः निष्कृष्टं लक्षणं किम्।

८.३) परार्थानुमानम्

यस्य पर्वतो वह्निमान् इति निश्चयः अस्ति तं प्रति कश्चिदपरः प्रतिवादी पर्वते वह्निं सन्दिहानः पृच्छति यद् पर्वतः वह्निमान् न वा। निश्चयवान् जनः सन्दिहानस्य संशयनिवारणाय अवयववाक्यप्रयोगेण अनुमानप्रमाणं प्रदर्शयति। इदं परार्थानुमानम्। परस्य अर्थः प्रयोजनं साध्यसंशयनिवृत्तिरूपः यस्मात् तत् परार्थानुमानम्। अनेन परार्थानुमानेन प्रतिवादिनः संशयनिवृत्तिः भवति, किञ्च साध्यनिश्चयः जायते। अयं निश्चयः एव परार्थानुमितिः कथ्यते।

परार्थानुमितिजननाय एकं वाक्यं प्रयुज्यते। तस्य क्रमेण त्रयः अवयवाः सन्ति। स च क्रमः प्रदर्श्यते।

परार्थानुमानक्रमः

यस्य साध्यनिश्चयः अस्ति सः अपरः यस्य साध्यसंशयः अस्ति तं परं प्रति क्रमेण वाक्यानि वदति। यथा -

पर्वतः वह्निमान्। अयं प्रथमः अवयवः। इयं प्रतिज्ञा कथ्यते। अस्माद् वाक्यात् साध्यं किमिति ज्ञायते। यथा वह्निः साध्यः इति ज्ञायते। एवञ्च सन्दिग्धसाध्यवान् पर्वतः इति ज्ञानम् उत्पन्नम्। सन्दिग्धसाध्यस्य आश्रयः एव पक्षः कथ्यते। अतः प्रतिज्ञावाक्यात् पक्षज्ञानमपि जायते। पक्षज्ञानं विना पक्षधर्मताज्ञानं न सम्भवति। अतः पक्षज्ञानं पक्षधर्मताज्ञानस्य प्रयोजकं भवति।

प्रतिज्ञां श्रुत्वा परः प्रतिवादी जिज्ञासति यद् पर्वतः वह्निमान् कुतः इति। केन कारणेन पर्वतः वह्निमान् इति वदसि इति तात्पर्यम्। तं जिज्ञासुं प्रति अपरः द्वितीयम् अवयवम् वदति **धूमवत्त्वाद्** इति। इदं पञ्चम्यन्तं पदम्। स्वार्थानुमाने धूमः एव हेतुः। परन्तु परार्थानुमाने परः धूमं न पश्यति, अतः धूमदर्शनेन वह्निं न प्रतिपद्यते, स तु धूमवत्त्वाद् इति पञ्चम्यन्तपदश्रवणात् वह्निं प्रतिपद्यते। अतः पञ्चम्यन्तं पदमेव हेतुः। अनेन प्रतिवादिनः ज्ञानं जायते यद् पर्वतः धूमवान् इति। अतः इदं ज्ञानं पक्षधर्मताज्ञानमिति कथ्यते। पञ्चम्यन्तं वाक्यं हेतुः इति कथ्यते। अतः द्वितीयः अवयवः हेतुः इति क्रमः।

स्यान्नाम धूमः पर्वते। ततः किम्। धूमः पर्वते अस्ति चेदस्तु। परन्तु तेन पर्वतः वह्निमान् इति कुतः अनुमेयमिति परः जिज्ञासुः। तं प्रति अपरः तृतीयम् अवयवं प्रयुङ्क्ते **यत्र यत्र धूमः तत्र तत्र वह्निः।** तथापि प्रतिवादी जिज्ञासति यत् एवं कुत्र दृश्यते। तदा तं प्रति वदति **यथा महानसम्** इति। तदा समग्रं वाक्यं भवति - **यत्र यत्र धूमः तत्र तत्र वह्निः यथा महानसम्।** अनेन वाक्येन श्रोतुः वह्निव्याप्यः धूमः इति व्याप्तिसंस्कारः उद्बुद्धो भवति। अयं तृतीयः अवयवः उदाहरणं कथ्यते। एवं प्रतिज्ञा हेतुः उदाहरणम् इति क्रमेण अवयवप्रयोगः क्रियते चेत् प्रतिवादिनः क्रमशः पक्षज्ञानं पक्षधर्मताज्ञानं व्याप्तिसंस्कारोद्बोधः च भवन्ति। ततः च पर्वतः वह्निमान् इति निश्चयः जायते। इदं ज्ञानम् अनुमितिः कथ्यते। परस्य इयं अनुमितिः सा परार्थानुमितिः कथ्यते। तां प्रति करणम् परार्थानुमानं कथ्यते। त्रयाणाम् अवयवानां समुदायः **न्यायः** इति कथ्यते। न्यायेन यद् अनुमानं जायते तद् न्यायप्रयोज्यानुमानं परार्थानुमानम्। एवञ्च न्यायेन यद् अनुमानं न जायते तद् न्यायाप्रयोज्यमनुमानं स्वार्थानुमानम्।

संक्षेपेण परार्थानुमानक्रमः इत्थम् -

प्रतिज्ञा - पर्वतः वह्निमान्।

हेतुः - धूमवत्त्वात्।

उदाहरणम् - यत्र यत्र धूमः तत्र तत्र वह्निः यथा महानसम्।

प्रतिज्ञाहेतूदाहरणानि इति त्रिभिः अवयवैः परार्थानुमितिः सम्भवति। अथवा उदाहरणोपनयनिगमानि इति त्रिभिः अवयवैः परार्थानुमितिः सम्भवति। तथाहि -

ते चावयवाः -

उदाहरणम् - यत्र यत्र धूमः तत्र तत्र वह्निः यथा महानसम्।

उपनयः - धूमवानयं पर्वतः।

निगमनम् - पर्वतः वह्निमान्।

अनुमितौ कस्यांशस्य अनुमितित्वम्

पर्वतो वह्निमान् धूमात् इत्यादिकम् अनुमानस्थलम्। तत्र पर्वतो वह्निमान् इति अनुमितिः जायते। अनुमितिः परोक्षं ज्ञानम्, न तु प्रत्यक्षं ज्ञानम्। अत्र पर्वतः विशेष्यत्वेन, वह्निः प्रकारत्वेन, तयोः सम्बन्धः च संसर्गत्वेन भासते। पर्वतस्य इन्द्रियेण सन्निकर्षः भवति, वह्नेः न भवति। वृत्तेः बहिः गमनस्य हेतुः हि इन्द्रियस्य अर्थेन सह सन्निकर्षः। स च सन्निकर्षः पर्वतेन सह अस्ति, वह्निना सह नास्ति। अतः पर्वताकारा वृत्तिः भवति, वह्न्याकारा न भवति। विषयः हि पर्वतः, स उपाधिः। वृत्तिरपि उपाधिः। उपाधिद्वयम् एकदेशे अस्ति। अतः उपधेययोः चैतन्ययोः अभेदः भवति। परन्तु वह्निस्थले तथा एकदेशस्थत्वं नास्ति। अतः पर्वतो वह्निमान् इति स्थले पर्वतविषयं प्रत्यक्षं ज्ञानम् उत्पद्यते, वह्निविषये तु परोक्षं ज्ञानं उत्पद्यते। पर्वतो वह्निमान् इति अनुमितिर्हि पर्वतविशेष्यकं वह्निप्रकारकं ज्ञानम्। अनुमितेः वह्निप्रकारकांशः एव व्याप्तिज्ञानजन्यः। अतः तस्मिन्नंशे अनुमितित्वमस्ति। पर्वतविशेष्यकांशः तु इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यः, न तु व्याप्तिज्ञानजन्यः। अतः पर्वतविशेष्यकांशे अनुमितित्वं नास्ति। अतः वह्निप्रकारक-पर्वतविशेष्यकानुमितेः सर्वांशे व्याप्तिज्ञानजन्यज्ञानत्वं नास्ति।

पाठगतप्रश्नाः -३

१२. परार्थानुमाने कः परार्थः।

१३. वेदान्तिनां परार्थानुमाने कति अवयवाः।

१४. पर्वतो वह्निमान् धूमात् इत्यत्र कस्मिन्नंशे अनुमितित्वम्।

८.४) व्याप्तिः

व्याप्तिज्ञानाय केषाञ्चित् पारिभाषिकशब्दानां परिचयः सौकर्यावहः। अतः किञ्चित् प्रस्तूयते।

यस्मिन् भूतले घटोऽस्ति तत्र पटोऽपि वर्तते चेत् घटेन सह समानम् एकम् अधिकरणं यस्य सः घटसमानाधिकरणः पटः। अथवा यः तिष्ठति स समानाधिकरणः। सामानाधिकरण्यं च एकाधिकरणवृत्तित्वम्। समानाधिकरणः इत्यस्य अर्थः स्वाधिकरणे वर्तमानः इति। घटपटौ भूतले स्तः। तदा निम्नप्रकारेण वाक्यानि प्रयोक्तुं शक्यानि।

१. घटसमानाधिकरणः पटः। (घटाधिकरणवृत्तिः पटः)

२. घटसामानाधिकरण्यं पटे।

३. पटसमानाधिकरणः घटः।

४. पटसामानाधिकरण्यं घटे।

व्याप्तिलक्षणम् अन्ते समग्रम् उपस्थापितम् अस्ति। प्रारम्भतः लघुलक्षणं कृत्वा दोषादिकम् उद्भाव्य तस्य संशोधनं कृतमस्ति। अतः परिनिष्ठितं लक्षणम् केन कारणेन दीर्घमस्ति, प्रत्येकं दलानां का आवश्यकता अस्ति इति अत्र प्रकट्यते।

साध्यस्य अधिकरणे यो वर्तते स साध्यसमानाधिकरणः, तस्मिन् साध्यसामानाधिकरण्यम्। **साध्यसामानाधिकरण्यम्** इति व्याप्तिलक्षणं क्रियते। पर्वतो वह्निमान् धूमात् इति स्थले पक्षः पर्वतः, साध्यः वह्निः, हेतुः धूमः। महानसचत्वरादौ साध्यः वह्निः वर्तते। तत्रैव धूमः वर्तते। अतः वह्निसमानाधिकरणः धूमः, वह्निसामानाधिकरण्यं धूमे। साध्यसामानाधिकरण्यम् हि व्याप्तिरिति उक्तम्। व्याप्तिः धूमे। यस्मिन् हेतौ व्याप्तिः वर्तते एवञ्च यो हेतुः पक्षे तिष्ठति स हेतुः सद्धेतुः कथ्यते। व्याप्तिः यस्मिन् तिष्ठति स व्याप्यः भवति। अतः वह्निव्याप्यः धूमः।

तप्तायोगोलके वह्निः तिष्ठति किन्तु धूमः नास्ति। अतः वह्निसमानाधिकरणः धूमः नास्ति, एवञ्च वह्निसामानाधिकरण्यं धूमे नास्ति। अतः धूमे लक्षणगमनाभावात् अव्याप्तिः। तद्वारणाय **साधनाश्रयाश्रित-साध्यसामानाधिकरण्यं** व्याप्तिलक्षणं कर्तव्यम्। साधनमत्र हेतुः लिङ्गं वा। साधनस्य आश्रयः साधनाश्रयः। साधनाश्रये आश्रितः साधनाश्रयाश्रितः। साधनाश्रयाश्रितः यो साध्यः स साधनाश्रयाश्रितसाध्यः। तादृशसाध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यर्थः। एवं लक्षणे कृते उक्तस्थले नातिव्याप्तिः। अयोगोलके धूमो नास्ति। अतः अयोगोलकम् न धूमात्मकसाधनाश्रयः, किन्तु महानसचत्वरादिकम्। अयोगोलके विद्यमानो वह्निः साधनाश्रयाश्रितः नास्ति, महानसादौ विद्यमानः वह्निः साधनाश्रयाश्रितः अस्ति। एवञ्च धूमाश्रयाश्रितवह्निसामानाधिकरण्यं धूमे वर्तते इति न अव्याप्तिः। धूमस्य आश्रयः महानसादिकम्। महानसादौ आश्रितः वह्निः धूमाश्रयाश्रितो वह्निः। अस्य वह्नेः अधिकरणे महानसादौ धूमस्तु अस्ति एव। अतः अयं धूमः साधनाश्रयाश्रितसाध्यसमानाधिकरणः। तस्मिन् साधनाश्रयाश्रितसाध्यसामानाधिकरण्यं वर्तते। अतः अव्याप्तिः वारिता।

पर्वतो धूमवान् वह्नेः इति अनुमानस्थले पर्वतः पक्षः, धूमः साध्यः, वह्निः हेतुः साधनम्। वह्नेः आश्रयः यथा महानसादिकम् तथा तप्तायोगोलकमपि। धूमः अयोगोलके न वर्तते। धूमाभावस्य अधिकरणे वर्तमानो वह्निः साध्याभावाधिकरणे वर्तमानः असद्धेतुः भवति। वह्निः असद्धेतुः इति सिद्धम्। असद्धेतौ लक्षणं गच्छति चेदतिव्याप्तिः भवति। अत्र साधनं वह्निः। तस्याश्रयः महानसादिकम्। तस्मिन् आश्रितः धूमः। तद्धूमसामानाधिकरण्यं वह्नौ वर्तते। अतः साधनाश्रयाश्रितसाध्यसामानाधिकरण्यं वह्नौ वर्तते। अतः अतिव्याप्तिः। तद्वारणाय साधनस्य अशेषत्वं विशेषणं निवेशनीयम्। तदा **अशेषसाधनाश्रयाश्रितसाध्यसामानाधिकरण्यं** व्याप्तिलक्षणं भवति। अशेष अर्थात् यावत्साधनाश्रयाश्रितसाध्यसामानाधिकरण्यम् इत्यर्थः। तेन नातिव्याप्तिः। यत् साध्यं साधनस्य सर्वेषु आश्रयेषु वर्तते, तदेव यावत्साधनाश्रयाश्रितं साध्यं भवति। प्रकृते च साधनं वह्निः। तस्याश्रयः अयोगोलकम्। तस्मिन् धूमः नास्ति। अतः धूमः वह्नेः यावत्सु आश्रयेषु नास्ति। अतः अशेषवह्न्याश्रयाश्रितः धूमो नास्ति। तेन अशेषवह्न्याश्रयाश्रितधूमसामानाधिकरण्यं वह्नौ नास्ति इति नातिव्याप्तिः। एवम् **अशेषसाधनाश्रयाश्रितसाध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिलक्षणम्**। यद्यपि व्याप्तिलक्षणे

नैके दोषाः भवन्ति, तेषां समानाधानाय महान् प्रयासः क्रियते। परन्तु स सर्वोऽपि प्रपञ्चः उन्नतकक्षासु अध्येयः।

व्याप्तिः कथं ज्ञायते। जगति यत्र यत्र धूमः तत्र तत्र वह्निः इति सहचारदर्शनम्, व्यभिचारस्य च अदर्शनं भवति तदा धूमः वह्निव्याप्यः इति व्याप्तिविषयकः प्रत्यक्षः अनुभवः जायते। अयं व्याप्तेः अनुभवः, अयमेव व्याप्तिज्ञानमिति नाम्ना प्रसिद्धः। व्याख्याता व्याप्तिः।

सद्धेतुः

यस्मिन् हेतौ व्याप्तिः अस्ति एवञ्च यो हेतुः पक्षे वर्तते स हेतुः सद्धेतुः इति उक्तमेव। हेतुरेव लिङ्गमिति कथ्यते। लिङ्गम् अन्वयि एकप्रकारकमेव।

पाठगतप्रश्नाः -४

१५. घटसमानाधिकरणः पटः इत्यस्य कः अर्थः।

१६. परिष्कृतं व्याप्तिलक्षणं किम्।

१७. कः सद्धेतुः।

१८. लिङ्गं कतिविधिम्।

८.४.१) जगन्मिथ्यात्वम्

नेह नानास्ति किञ्चन इत्यादिभिः बहुभिः श्रुतिभिः अर्थात् आगमप्रमाणेन सिद्ध्यति यद् जगत् मिथ्या इति। तथापि ये नास्तिकादयः आगमप्रामाण्यं नाङ्गीकुर्वन्ति किन्तु अनुमानं प्रमाणत्वेन अङ्गीकुर्वन्ति, तान् प्रति अपि बोधयितुम् अनुमानेन जगतः मिथ्यात्वं साध्यते। अद्वैतसाक्षात्कारे जगतः मिथ्यात्वस्य अनुमानस्य मुख्यं प्रयोजनम्।

तदनुमानं हि - **ब्रह्मभिन्नं सर्वं मिथ्या ब्रह्मभिन्नत्वात्** इति। यदेवं तदेवम्, यथा शुक्तिरूप्यम् इति। इदमनुमानम् अत्र मुख्यम्। अस्य अनुमानस्य अधः मुख्यानुमानम् इति रूपेणापि क्वचिद् उल्लेखः करिष्यते। क्वचिद् मिथ्यात्वानुमानम् इत्यपि उल्लेखः भविष्यति।

अस्मिन्ननुमाने 'ब्रह्मभिन्नं सर्वम्' हि पक्षः। मिथ्यात्वं हि साध्यम्। ब्रह्मभिन्नत्वं हि हेतुः। दृष्टान्ते यत्र यत्र ब्रह्मभिन्नत्वं तत्र तत्र मिथ्यात्वम् इति यदेवं तदेवम् इत्यस्यार्थः।

ब्रह्मभिन्नं सर्वम् इति अनुक्त्वा केवलं सर्वम् इति यदि पक्षः तर्हि तस्मिन् ब्रह्म अपि अन्तर्भवति। तेन ब्रह्मणि अपि मिथ्यात्वापत्तिः। अतः उक्तं ब्रह्मभिन्नम् इति।

हेतौ साध्यस्य व्याप्तिः अस्ति चेत् तेन हेतुना अन्यत्र साध्यम् अनुमातुं शक्यते। यथा धूमे यदि वह्नेः व्याप्तिः गृह्यते तर्हि अन्यत्र यत्र धूमः अस्ति तत्र वह्निः साधयितुं शक्यः। एवम् मिथ्यात्वस्य व्याप्तिः ब्रह्मभिन्नत्वे गृह्यते चेत् अन्यत्र यत्र ब्रह्मभिन्नत्वम् अस्ति तत्र मिथ्यात्वम् अस्ति इति अनुमानं कर्तुं शक्यते। अतः यदि केनापि प्रमाणेन मिथ्यात्वव्याप्यं ब्रह्मभिन्नत्वम् इति ज्ञानम् भवति न वेति परीक्षणीयम्। तत्र उदाहरणम् अस्ति शुक्तिरजतम्। शुक्तिरजतं ब्रह्मभिन्नम् इति स्पष्टम्। मिथ्या न वेति विचारणा। यदि शुक्तिरजते मिथ्यात्वं सिद्धं नास्ति तर्हि दृष्टान्तासिद्धिः दोषो जायते। शुक्तौ यद् रजतं भासते तत् शुक्तिरजतम्। दृष्टान्ते हेतुसाध्ययोः सहचारदर्शनेन व्याप्तिनिश्चयो भवति। परन्तु यदि दृष्टान्ते रजते मिथ्यात्वं न स्यात् तर्हि व्याप्तिनिश्चयो न भवेत्। अतः रजते मिथ्यात्वम् अस्ति न वेति विचारणा इति उक्तम्।

शुक्तौ रजतस्य कदाचित् प्रतीतिर्भवति। परन्तु इयं शुक्तिः इति रजतस्य अधिष्ठानस्य प्रत्यक्षज्ञानेन शुक्तिविषयकम् अज्ञानम्, अज्ञानकार्यं रजतं च निवर्तेते। तदा रजतस्य उपलब्धिः न भवति। ततः अनया अनुपलब्ध्या नात्र रजतम् इति रजताभावस्य ज्ञानं जायते। तेन रजते मिथ्यात्वं सिद्ध्यति। अतः शुक्तिरजतं मिथ्या ब्रह्मभिन्नत्वात् इति दृष्टान्तस्य असिद्धिः नास्ति। ततश्च मिथ्यात्वव्याप्यं ब्रह्मभिन्नत्वम् इति ज्ञानम् भवति। एवञ्च अन्यत्र ब्रह्मभिन्नत्वस्य दर्शनेन मिथ्यात्वम् अनुमातुं सुशकम्।

आक्षेपः -

प्रातिभासिकरजते यथा ब्रह्मभिन्नत्वम् अस्ति तथा अविद्याजन्यत्वम् दोषजन्यत्वं चास्ति। यतो हि प्रातिभासिकरजतस्य उपादानकारणं हि अविद्या एव। एवञ्च चक्षुरादिदोषवशादेव रजतं भासते। एवम् सर्वेषु प्रातिभासिकपदार्थेषु अविद्याजन्यत्वम् दोषजन्यत्वं चास्ति, मिथ्यात्वमपि अस्ति। अत्र यदि कश्चित् मिथ्यात्वव्याप्यं ब्रह्मभिन्नत्वमिति न जानाति, परन्तु मिथ्यात्वव्याप्यम् अविद्याजन्यत्वम् अथवा मिथ्यात्वव्याप्यम् दोषजन्यत्वम् इति व्याप्तिं जानाति। स जनः ब्रह्मभिन्नेषु अविद्याजन्यत्वरूपम् हेतुं दृष्ट्वा मिथ्यात्वम् अनुमिनोति। दोषजन्यरूपम् हेतुं दृष्ट्वा वा मिथ्यात्वम् अनुमिनोति। तथा सति ब्रह्मभिन्नत्वज्ञानं विनैव मिथ्यात्वज्ञानं जायते इति तर्हि कुतः ब्रह्मभिन्नत्वं हेतुत्वेन कल्प्यते इति आक्षेपः। तत्रोच्यते - अज्ञानजन्यम् प्रातिभासिकं रजतादिकं यथा मिथ्या तथा अनादि अज्ञानम् अपि मिथ्या। अतोऽन्यदार्तम् इति श्रुतेः। (अतः ब्रह्मणः अन्यद् भिन्नम् आर्तम् मिथ्या।) अनया श्रुत्या ब्रह्मभिन्नं सर्वं मिथ्या इति प्रतिपाद्यते। रजते अज्ञानजन्यत्वम् दोषजन्यत्वं चास्ति परन्तु अज्ञाने अज्ञानजन्यत्वं दोषजन्यत्वं च नास्ति। यतो हि अज्ञानम् अनादि वर्तते। तद् जन्यं नास्ति। परन्तु तस्मिन् मिथ्यात्वम् अस्ति। तर्हि अज्ञानस्य मिथ्यात्वसाधनाय कश्चित् हेतुः कल्पनीयः एव। यथा रजतस्य मिथ्यात्वसाधने ब्रह्मभिन्नत्वम् अनङ्गीकृत्य अज्ञानजन्यत्वं दोषजन्यत्वं वा हेतुत्वेन अङ्गीकृतम् आक्षेपकर्त्रा तद्वत् एतद्द्वयम् अत्र मिथ्यात्वस्य साधकं नास्ति। परन्तु अज्ञाने ब्रह्मभिन्नत्वमस्ति। अतः अज्ञाने मिथ्यात्वसाधनाय यथा ब्रह्मभिन्नत्वम् हेतुत्वेन अङ्गीकर्तव्यमेव तथा अन्यत्रापि रजतादौ ब्रह्मभिन्नत्वम् एव हेतुत्वेन अङ्गीकृतं चेत् लाघवमपि अस्ति।

यावद् साध्यं यद् मिथ्यात्वं तत् किमिति न ज्ञायते तावत् कस्यापि पदार्थस्य मिथ्यात्वम् अनुमातुं न शक्यते। अतः आदौ मिथ्यात्वस्य लक्षणं प्रस्तूयते।

८.४.२) मिथ्यात्वम्

स्वाश्रयत्वेन अभिमत-यावन्निष्ठात्यन्ताभाव-प्रतियोगित्वम् मिथ्यात्वस्य लक्षणम्।

अत्र क्रमशः अस्य लक्षणस्य पदकृत्यम् प्रदर्श्यते। लक्षणस्य एकांशः अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वम् इति। तमंशमादावादाय पदकृत्यम् उपन्यस्यते।

यदि **अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वम्** इति एतावदेव मिथ्यात्वस्य लक्षणं तर्हि ब्रह्मभिन्नं सर्वं मिथ्या ब्रह्मभिन्नत्वात् इति मिथ्यात्वानुमाने सिद्धसाधनदोषो जायते।

घटः अनित्यः अवयवित्वात् इति अनुमाने अनित्यत्वं किमिति चेत् अनित्यत्वं हि कार्यत्वम्। तदा तदेव अनुमानम् घटः कार्यः अवयवित्वात् इति रूपेणापि वक्तुं शक्यते। तद्वत् मिथ्यात्वानुमानेऽपि क्रियते चेत् अनुमानाकारः इत्थम् भवति - ब्रह्मभिन्नं सर्वम् अत्यन्ताभावप्रतियोगि ब्रह्मभिन्नत्वात् इति। अत्र सिद्धसाधनत्वदोषः। स च कथम्। घटादिकम् एकत्र विद्यते चेत् अन्यत्र तस्य अत्यन्ताभावः भवति। अस्य अत्यन्ताभावस्य प्रतियोगि घटादिकम्। प्रतियोगित्वं च घटादौ। एवं घटादौ अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं सिद्धमेवास्ति। तस्य साधनार्थम् - ब्रह्मभिन्नं सर्वम् अत्यन्ताभावप्रतियोगि ब्रह्मभिन्नत्वात् इति अनुमानं सिद्धस्य साधनं करोतीति सिद्धसाधनत्वदोषः तस्य।

अतः मिथ्यात्वलक्षणे किञ्चित् संशोधनं क्रियते। तथाहि - **स्वाश्रयनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वम्** इति एतावल्लक्षणं क्रियते। यस्मिन् मिथ्यात्वं साधनीयं 'स्व'पदेन तस्य ग्रहणं कर्तव्यम्। घटादौ मिथ्यात्वं साधनीयम् इति स्वं घटादिकम्। स्वयं यस्मिन् आश्रये तादात्म्यसम्बन्धेन अस्ति, तस्मिन् आश्रये स्वस्य अत्यन्ताभावः कदापि न भवति। स्वस्य आश्रये विद्यमानस्य अत्यन्ताभावस्य स्वयं प्रतियोगि नास्ति। अतः स्वस्मिन् स्वाश्रयनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं न क्वचिदपि प्रसिद्धम्। अतः ईदृशं प्रतियोगित्वं न सिद्धम्। तेन प्रोक्तः सिद्धसाधनत्वदोषो न जायते। परन्तु ईदृशं प्रतियोगित्वम् अप्रसिद्धम् इति मिथ्यात्वानुमानस्य असम्भवदोषः अथवा साध्याप्रसिद्धिदोषः जायते। (अप्रसिद्धम् इत्यस्यार्थः यत् अलीकपदार्थः, तादृशपदार्थः नैव प्रमितः, नास्ति एव। तादृशपदार्थस्य अभावः केवलान्वयी इत्यपि कथ्यते।) मिथ्यात्वानुमाने मिथ्यात्वं साध्यम्। परन्तु स्वाश्रयनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वम् इति यदि मिथ्यात्वं तर्हि तादृशं मिथ्यात्वम् अप्रसिद्धम्। अतः साध्याप्रसिद्धिदोषः।

साध्याप्रसिद्धिदोषवारणाय लक्षणम् ईषत् परिष्क्रियते। **स्वाश्रयत्वेन अभिमत-निष्ठात्यन्ताभाव-प्रतियोगित्वं मिथ्यात्वम्** इति लक्षणं क्रियते। अत्र यस्य मिथ्यात्वं स स्वपदेन बोध्यः। स्वस्य आश्रयरूपेण अभिमतपदार्थे वर्तमानो यः अत्यन्ताभावः, तत्प्रतियोगित्वम् मिथ्यात्वम् इत्यर्थः। तथाहि - शुक्तिरजतस्थले पुरोवर्तिनि पदार्थे इदं रजतम् इति प्रतीतिः भवति। अत्र इदं विशेष्यं रजतं च प्रकारः। रजतस्य आश्रयः वस्तुतः इदं नास्ति। परन्तु रजतस्य आश्रयरूपेण इदं प्रतीयते। अर्थात्

रजतप्रकारकप्रतीतेः विशेष्यम् इदम्। अस्मिन् रजतस्य अत्यन्ताभावः विद्यते। एवञ्च अत्यन्ताभावस्य नात्र रजतम् इत्याकारप्रतीतिः भवति। अस्य अत्यन्ताभावस्य प्रतियोगि रजतम्। प्रतियोगित्वं रजते इति रजते मिथ्यात्वम्। स्वस्य (रजतस्य) आश्रयत्वेन अभिमतम् (इदम्, पुरोवर्ती पदार्थः) अभिमते (अस्मिन्) स्वस्य (रजतस्य) अत्यन्ताभावः अस्ति। अतः स्वस्मिन् स्वाश्रयत्वेन अभिमतनिष्ठात्यन्ताभावस्य प्रतियोगित्वम् इति लक्षणगमनात् सिध्यति रजतस्य मिथ्यात्वम्। एवञ्च ईदृशं साध्यं प्रसिद्धम्। अतः प्रोक्तः साध्यासिद्धिदोषो वारितः।

स्वाश्रयत्वेन अभिमत-निष्ठात्यन्ताभाव-प्रतियोगित्वं मिथ्यात्वम् इति लक्षणे कृतेऽपि सिद्धसाधनत्वदोषो जायते। तथाहि - वृक्षे शाखायाम् एकत्र कपिः उपविष्टः। अतः कपिसंयोगः वृक्षे शाखावच्छेदेन अस्ति। संयोगः आधेयः, वृक्षः आधारः। अतः आधेयतासम्बन्धेन वृक्षः संयोगवान् इति प्रतीतिः जायते। आधेयतासम्बन्धेन मूलावच्छेदेन कपिसंयोगः नास्ति। अतः संयोगाभाववान् वृक्षः इति प्रतीतिः जायते। संयोगस्य आश्रयत्वेन अभिमते वृक्षे संयोगाभावः अपि अस्ति। अतः संयोगाश्रयत्वेन अभिमते वृक्षे यः अत्यन्ताभावः, तस्य प्रतियोगित्वं संयोगे इति तु ज्ञातमेव। तस्य ज्ञानार्थं मिथ्यात्वानुमानस्यावश्यकता नास्ति। अतः एवं स्थलेषु मिथ्यात्वं सिद्धमेव। अतः मिथ्यात्वानुमाने सिद्धसाधनत्वदोषो जायते।

मिथ्यात्वानुमानेन मिथ्यात्वं साधनीयम्। परन्तु यदि स्वाश्रयत्वेन अभिमत-निष्ठात्यन्ताभाव-प्रतियोगित्वम् इति मिथ्यात्वलक्षणं तर्हि इदं लक्षणं मिथ्यात्वं न साधयति। मिथ्यात्वं तु सत्यत्वस्य विरुद्धम्। परन्तु इदं लक्षणं सत्यत्वविरुद्धं मिथ्यात्वम् असाधयित्वा अर्थान्तरं कल्पयति। किं तद् अर्थान्तरम्। अनेन लक्षणेन कस्य मिथ्यात्वम् आगतम्। कपिसंयोगस्य। कपिसंयोगः स्वात्यन्ताभावप्रतियोगी इति अर्थान्तरं कल्पयति। पदार्थः यस्मिन्नधिकरणे वर्तते तस्मिन्नधिकरणे यदि तस्य अत्यन्ताभावः अपि स्यात् तर्हि स पदार्थः अव्याप्यवृत्तिः कथ्यते। कपिसंयोगे स्वात्यन्ताभावप्रतियोगित्वम् इति अव्याप्यवृत्तित्वस्य साधनं करोति इदं लक्षणम्। ईदृशमेव यदि मिथ्यात्वं तर्हि तत् सत्यत्वविरुद्धमपि नास्ति एवञ्च अव्याप्यवृत्तित्वरूपम् अर्थान्तरमपि कल्पयति। अयमपि दोषः। अतः दोषद्वयवारणाय लक्षणे इतोऽपि परिष्कारः विधीयते। **स्वाश्रयत्वेन अभिमत-यावन्निष्ठात्यन्ताभाव-प्रतियोगित्वं मिथ्यात्वम्** इति लक्षणं क्रियते। यावत्-पदस्यार्थः साकल्यम् इति। समस्तावयवाः इत्यर्थः। तथाच स्वाश्रयत्वेन अभिमते यावति समस्तावयवात्मके स्थितो यः अत्यन्ताभावः, तत्प्रतियोगित्वं यदि स्वस्य स्यात् तर्हि स्वस्य मिथ्यात्वम् स्यादित्यर्थः। यथा रजताश्रयत्वेन अभिमते यावति अर्थात् समग्रे (सर्वावयवेषु) शुक्त्यात्मके वस्तुनि वर्तमानः यः अत्यन्ताभावः तत्प्रतियोगित्वं रजतस्य अस्ति। अतः रजतस्य मिथ्यात्वसिद्धिः।

एवं - **स्वाश्रयत्वेन अभिमत-यावन्निष्ठात्यन्ताभाव-प्रतियोगित्वम् इति मिथ्यात्वस्य** इति लक्षणमिति सिद्धम्।

स्वं - मिथ्यात्वेन अभिमतः पदार्थः। तस्य आश्रयत्वेन अभिमतं यत् यावद् च वस्तु, तन्निष्ठः यः अत्यन्ताभावः, तत्प्रतियोगित्वं मिथ्यात्वम् इत्यर्थः। तथा च स्वम् घटादिकम्। तदाश्रयत्वेन अभिमतं कपालादिकम्। तन्निष्ठः अत्यन्ताभावः - घटाद्यत्यन्ताभावः। तत्प्रतियोगित्वं घटादेः अस्ति। अतः घटादेः

मिथ्यात्वं सिध्यति। व्यावहारिकः घटादिः कपालादौ वर्तते एव। न तु तस्य अत्यन्ताभावः कलापादौ। तथापि पारमार्थिकत्वेन घटादिः कदापि कपालादौ न वर्तते। अतः पारमार्थिकत्वेन कपाले घटादेः अत्यन्ताभावः अस्ति एव।

पाठगतप्रश्नाः -५

१९. कया श्रुत्या जगन्मिथ्यात्वं ज्ञायते।

२०. जगन्मिथ्यात्वानुमानं किम्।

२१. मिथ्यात्वस्य परिष्कृतं लक्षणं लिखत।

८.५) उपमानम्

उपमानज्ञानाय सादृश्यज्ञानम् अपेक्षितमिति लौकिकदृष्टान्तेन किञ्चिल्लिख्यते।

८.५.१) सादृश्यम्

लोके नैके पदार्थाः भवन्ति येषु परस्परसाधारणधर्माः भवन्ति। यथा वटवृक्षः आम्रवृक्षश्च। वटवृक्षस्य बीजं भवति, बीजरोपणेन वटवृक्षः अङ्कुरितो भवति, क्रमशः एधते। ततः शाखाः जायन्ते। पत्राणि जायन्ते। प्रशाखाः जायन्ते। छाया भवति। वृक्षः ऊर्ध्वम् वर्धते। एवमेव आम्रवृक्षस्यापि विषये भवति। अतः वटस्य नैके धर्माः आम्रवृक्षे सन्ति। एते धर्माः यथा वटे सन्ति तथा आम्रेऽपि सन्ति। अतः वटसदृशः आम्रवृक्षः इति व्यवहारः लोके कर्तुं शक्यः। व्युत्क्रमेण आम्रस्य एतादृशाः नैके धर्माः वटे सन्ति इति कश्चित् वक्तुमिच्छति चेत् आम्रवृक्षसदृशः वटः इत्यपि वाक्यप्रयोगः भवितुम् अर्हति। वटस्य केचिद् असाधारणधर्माः सन्ति ये आम्रवृक्षे नैव सन्ति। अत्र वटवृक्षनिष्ठाः ये असाधारणधर्माः तेभ्यः भिन्नाः वटवृक्षगतधर्माः एव सादृश्यम्। तथाहि सादृश्यलक्षणम् असाधारणान्यतद्गतबहुधर्मवत्त्वम् इति। असाधारणेभ्यः अन्ये तद्गताः बहवः धर्माः असाधारणान्यतद्गतबहुधर्माः। एते यस्मिन् स असाधारणान्यतद्गतबहुधर्मवान्। तस्य भावः असाधारणान्यतद्गतबहुधर्मवत्त्वम्।

अपरमपि लक्षणमस्ति - तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वम्। यथा आम्रवृक्षः वटाद् भिन्नः। अतः तस्मिन् वटभिन्नत्वम् अस्ति। वटस्य ये भूयांसः (अधिकाः) धर्माः ते आम्रवृक्षेऽपि सन्ति इति वटगतभूयोधर्मवत्त्वम् आम्रवृक्षे इति लक्षणसमन्वयः। एवमेव गोभिन्नः महिषः। चत्वारः पादाः, लाङ्गूलम्, शृङ्गद्वयम् इत्यादयः भूयांसः गोधर्माः महिषे सन्ति। अतः महिषे गोभिन्नत्वम् अस्ति, गोगतभूयोधर्माः अपि सन्ति इति महिषे गोसादृश्यम् अस्ति। सादृश्यं सम्बन्धविशेषः। अतः तस्य एकः प्रतियोगी भवति अपरः अनुयोगी भवति।

यदा गोगतधर्माः महिषे इति, अर्थात् गोसादृश्यम् महिषे इति विवक्षा तदा गौः गोनिरूपितसादृश्यस्य प्रतियोगी, महिषः सादृश्यस्य अनुयोगी इति कथ्यते। यदा तु महिषगतधर्माः गवि अर्थात् महिषसादृश्यं गवि इति विवक्षा तदा महिषनिरूपितसादृश्यस्य महिषः प्रतियोगी, गौः अनुयोगी इति कथ्यते। गोनिरूपितसादृश्यं महिषनिरूपितसादृश्याद् भिन्नमेव भवति। अन्यथा गोसदृशस्य महिषस्य दर्शने महिषसदृशं पश्यामि इति प्रयोगापत्तिः। गोदर्शने च गोसदृशं पश्यामि इति प्रयोगापत्तिः।

८.५.२) उपमानम्

चैत्रः नाम कश्चित् जनः गां जानाति। परन्तु गवयः कः इति न जानाति। गवयः वन्यः कश्चित् पशुविशेषः। चैत्रः वनं गच्छन् आरण्यकपुरुषं गवयज्ञानवन्तं पृच्छति, कः गवयः इति। तं प्रति स पुरुषः वदति - यथा गौः तथा गवयः इति। अस्माद् वाक्याद् 'गोसदृशः गवयः' इति परोक्षवाक्यार्थज्ञानं जायते। ततश्च वनं गतः चैत्रः एकं पशुपिण्डं पश्यति। वस्तुतः स पशुः गोसदृशः। अतः गोसदृशो गवयः इति वाक्यार्थं चैत्रः स्मरति। चैत्रस्य स्मृतौ अपि गोसादृश्यम् अस्ति, सम्मुखस्थिते पशौ अपि गोसादृश्यं प्रत्यक्षीकरोति। इत्थं स्मरणात्मकज्ञानसहकृतेन गोसादृश्यविषयकप्रत्यक्षज्ञानेन इदं ज्ञानं जायते यत् एतत्पशुजातीयाः सर्वे पशवः गवयपदवाच्याः इति।

गवये गोसादृश्यदर्शनेन गोदेहे गवयसादृश्यस्य ज्ञानं भवति। गवयः सन्निहितः वर्तते परन्तु गौः असन्निहितः वर्तते। गवा सह न कस्यापि इन्द्रियस्य कोऽपि सन्निकर्षः वर्तते। तथापि अस्मिन् असन्निहिते गवि जायमानम् इदं गवयसादृश्यज्ञानमेव उपमितिः। गवये गोसादृश्ये ज्ञाते एव गवि गवयसादृश्यं ज्ञायते इति अन्वयसहचारः। गवये गोसादृश्ये अज्ञाते गवि गवयसादृश्यं न ज्ञायते इति व्यतिरेकसहचारः। अतः गवि गवयसादृश्यज्ञानं प्रति गवयनिष्ठगोसादृश्यज्ञानं करणम्। तदेव उपमानम् इति कथ्यते।

चैत्रः अरण्ये पशुदेहे गोसादृश्यं पश्यति। गोसदृशः गवयः इति न जानीयात् तर्हि तस्मिन् पशुदेहे स गोसादृश्यं न पश्येत्। अतः गोसदृशः गवयः इति ज्ञानम् अपेक्षितमेव। अत्र उपमेयः गवयः। चैत्रस्य उपमेयाकारा अन्तःकरणवृत्तिः जायते। इयं वृत्तिरेव उपमानम्। गवयनिष्ठं गोसादृश्यज्ञानं विना इयं वृत्तिः नैव जायते। एतद्वृत्तेः जनकम् गवयनिष्ठं गोसादृश्यज्ञानम्। अतः इदं सादृश्यज्ञानं गौणम् उपमानम्। मुख्यम् उपमानं तु उपमेयाकारा वृत्तिरेव। यतो हि उपमेयाकारवृत्तिं विना उपमितिः नैव भवितुम् अर्हति।

प्रकारान्तरेण स एव विषयः प्रतिपाद्यते बोधसौकर्याय -

चैत्रः गोसदृशः गवयः इति जानाति। वनं गच्छति। पशुपिण्डं पश्यति। स पशुपिण्डः गोदृशः अस्ति। अतः गोसदृशः गवयः इति स्मरति। एवञ्च सम्मुखे गवये गोसादृश्यं पश्यति। अत्र सादृश्यम् उपमेयम्। उपमेयाकारा वृत्तिः जायते। इयं वृत्तिः उपमानप्रमाणम्। ततः परं चैत्रः चिन्तयति - मदीयो गौः गवयसदृशः इति। अधुना गोनिष्ठ-गवयसादृश्यं ज्ञानं तस्य जायते। इदं ज्ञानमेव उपमितिः। यदि उपमेयाकारा वृत्तिः न जायेत तर्हि गोनिष्ठ-गवयसादृश्यज्ञानं न उत्पद्येत। अतः सा वृत्तिः उपमानप्रमाणम्।

सन्निहिते गवये गोसादृश्यज्ञानम् उपमानप्रमाणम्। असन्निहिते गवि गवयसादृश्यज्ञानम् उपमितिः।

गोनिष्ठं गवयसादृश्यं प्रत्यक्षेण प्रमाणेन ज्ञातुं न शक्यते यतो हि इन्द्रियस्य गवा सह न कोऽपि सन्निकर्षः भवति। गौः धर्मी। गवयसादृश्यं धर्मः। धर्मिणः इन्द्रियेण सह सन्निकर्षाभावे धर्मेण सह इन्द्रियसन्निकर्षः न सम्भवति। एवं गोगत-सादृश्येन इन्द्रियार्थसन्निकर्षाभावात् गोनिष्ठसादृश्यविषयकं प्रत्यक्षज्ञानं न उत्पद्यते। गवये गोसादृश्यं हि गवि गवयसादृश्यम् इति वक्तुं न शक्यते। गोसदृशस्य गवयस्य दर्शने गवयसदृशं पश्यामि इति प्रयोगापत्तिः। गोदर्शने च गोसदृशं पश्यामि इति प्रयोगापत्तिः।

पाठगतप्रश्नाः -६

२२. सादृश्यलक्षणं किम्।

२३. कः सादृश्यस्य प्रतियोगी भवति।

२४. गोनिरूपितसादृश्यं गवयनिरूपितसादृश्यम् एकम् भिन्नं वा।

२५. किम् उपमानप्रमाणम्।

२६. का उपमितिः।

पाठसारः

अस्मिन् पाठे अमुमानम् उपमानम् इति प्रमाणद्वयम् आलोचितम्। तत्र अनुमितिकरणम् अनुमानं स्वार्थपरार्थभेदेन द्विविधम्। नैयायिकानां मतेन सह वेदान्तिनां विरोधः अस्ति। अतः दर्शनद्वयस्यापि अनुमानप्रक्रिया अत्र प्रदर्शिताः। तत्रादौ पाठे प्रथमम् न्यायसम्मतः स्वार्थानुमानक्रमः प्रदर्शितः। ततः परं वेदान्तसम्मतः अनुमानक्रमः प्रतिपादितः।

अनुमितिकरणम् अनुमानं तदैव ज्ञातुं शक्यं यदि अनुमितिज्ञानं स्यात्। अतः आदौ कानुमितिः इति आलोचितम्। ततश्च परार्थानुमानं प्रदर्शितम्। अनुमानस्य हृदयं व्याप्तिः। अतः व्याप्तिः प्रपञ्चिता। ततश्च सद्धेतून् उक्त्वा जगन्मिथ्यात्वम् उक्तम्। जगन्मिथ्यात्वस्य अनुमानं प्रदर्शितम्। तत्र मिथ्यात्वस्य लक्षणं विना जगन्मिथ्यात्वम् बोद्धुं न शक्यते इति हेतोः मिथ्यात्वलक्षणमपि परिष्कृतम्।

अनुमानात् परम् उपमानप्रमाणम् प्रतिपादितम्। सादृश्यज्ञानं विना उपमानप्रमाणम् सुष्ठु ज्ञातुं न शक्यमिति आदौ सादृश्यं प्रपञ्चितम् अस्ति।

पाठान्तप्रश्नाः

१. न्यामसम्मतः अनुमानक्रमः प्रतिपादनीयः।

२. वेदान्तिसम्मतः अनुमानक्रमः प्रतिपादनीयः।

३. व्याप्तिज्ञानस्य अनुमितिं प्रति करणत्वम् उपपादयत।

४. वेदान्तन्याययोः अनुमानक्रमे भेदं लिखत।

५. व्याप्तिज्ञानत्वेन व्याप्तिज्ञानजन्या हि अनुमितिः इति सविस्तरम् प्रतिपादयत।

६. अनुमितिलक्षणस्य दलकृत्यम् प्रस्तूयताम्।

७. अमुमितिम् आलोचयत।

८. परार्थानुमानं विशदयत।

९. अनुमितौ कस्यांशस्य अनुमितित्वम् इति सोदाहरणं प्रतिपादयत।

१०. व्याप्तिलक्षणं परिष्कुरुत।

११. मिथ्यात्वस्य परिष्कृतं लक्षणं सदलकृत्यं लिखत। मिथ्यात्वस्य परिष्कृतं लक्षणं सदलकृत्यं लिखत।

१२. मिथ्यात्वस्य परिष्कृतलक्षणस्य समन्वयं लिखत।

१३. सादृश्यं विवृणुत।

१४. उपमानं निरूपयत।

१५. उपमितिं निरूपयत।

१६. उपमानं कथं प्रत्यक्षेण न गतार्थम्।

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि

१. अनुमितिश्च व्याप्तिज्ञानत्वेन व्याप्तिज्ञानजन्या।

२. स्वार्थानुमानपरार्थानुमानभेदेन अनुमानं द्विविधम्।

३. पर्वतो वह्निमान्।

४. यत्र यत्र धूमः तत्र तत्र वह्निः इति सहचारदर्शने धूमः वह्निव्याप्यः इति व्याप्तिविषयकं प्रत्यक्षः अनुभवः जायते। अयं व्याप्तेः अनुभवः, अयमेव व्याप्तिज्ञानमिति नाम्ना प्रसिद्धः। अयं प्रथमलिङ्गपरामर्शः कथ्यते।

५. पक्षधर्मताज्ञानम्।

६. उद्बुद्धः व्याप्तिसंस्कारः।

७. प्रतियोगित्वेन रूपेण।

८. व्याप्तिज्ञानत्वेन।

९. अनुभवत्वेन।

१०. अनुमितौ।

११. व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन-जनकतानिरूपित-जन्यतावज्ज्ञानत्वं हि अनुमितेः लक्षणम्।

१२. परस्य अर्थः प्रयोजनं साध्यसंशयनिवृत्तिरूपः।

१३. त्रयः।

१४. वह्निप्रकारकांशे।

१५. घटपटौ समानाधिकरणे स्तः।

१६. अशेषसाधनाश्रयाश्रितसाध्यसाध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिलक्षणम्।

१७. यस्मिन् हेतौ व्याप्तिः अस्ति एवञ्च यो हेतुः पक्षे वर्तते स हेतुः सद्धेतुः।

१८. अन्वयि इति एकविधमेव।

१९. नेह नानास्ति किञ्चन। अतोऽन्यदार्तम्।

२०. ब्रह्मभिन्नं सर्वं मिथ्या ब्रह्मभिन्नत्वात्।

२१. स्वाश्रयत्वेन अभिमत-यावन्निष्ठात्यन्ताभाव-प्रतियोगित्वम् मिथ्यात्वस्य लक्षणम्।

२२. सादृश्यलक्षणम् असाधारणान्यतद्गतबहुधर्मवत्त्वम् इति। अपरमपि लक्षणमस्ति - तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वम्।

२३. यद्गतभूयांसो धर्माः अन्यस्मिन् सन्ति इति विवक्षा यस्य धर्माः सः प्रतियोगी भवति। यथा गोगताः भूयांसो धर्माः गवये सन्ति इति विवक्षा तदा गोः धर्माः इति गौः प्रतियोगी।

२४. भिन्नम्।

२५. यस्मिन् सादृश्यम् उपमितौ भासते तन्निरूपितसादृश्याकारा प्रमाणवृत्तिः उपमानम्।

२६. असन्निहिते सन्निहितनिरूपितसादृश्यज्ञानम् उपमितिः।

॥ इति अष्टमः पाठः ॥